

بازشناسی رابطه فضاهای شهری و حرکتهای اجتماعی با تمرکز بر شهرهای قاهره، صنعا و منامه

مسعود الهی - دانش‌آموخته دوره دکتری شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران
سید عبدالهادی دانش‌پور* - دانشیار گروه شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران
مصطفی عباس‌زادگان - دانشیار گروه شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

تأیید نهایی: ۱۳۹۵/۰۹/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۰۸/۱۲

چکیده

بررسی رابطه میان فضاهای شهری و حرکتهای اجتماعی همواره یکی از دل‌مشغولی‌های اصلی نظریه‌پردازان حوزه مطالعات شهری و جامعه‌شناسی شهری بوده است. هدف اصلی این مقاله فهم جنبه‌های کالبدی فرم شهری و تبیین ارتباط آن با حرکتهای اجتماعی سال‌های اخیر در شهرهای قاهره، صنعا و منامه در خاورمیانه است. این مقاله با بازخوانی نظرات متأخر اندیشمندان جامعه‌شناسی در گرایش تئوری اجتماعی، به صورت اجمالی به تبیین رابطه میان فضاهای شهری و حرکتهای اجتماعی از این دیدگاه می‌پردازد. این پژوهش در قالب سه مقوله موقعیت جغرافیایی، گونه‌شناسی فضاهای مستعد و آرایش اقشار اجتماعی، به معرفی فضاهای مستعد میزبانی حرکتهای اجتماعی پرداخته است و با استفاده از دو رویکرد کمی و کیفی، سعی در تبیین ویژگی‌های مشترک فضاهای میزبان حرکتهای اجتماعی دارد. در این مطالعه سه شهر قاهره، صنعا و منامه به عنوان نمونه‌های موردی انتخاب، و سعی شده است با بررسی و تحلیل پیکربندی فضایی آن‌ها و بررسی موقعیت فضاهای میزبان و نیروهای اجتماعی محرک حرکتهای اجتماعی در این شهرها، ویژگی‌های مشترک این حرکتهای شناسایی شود. گفتنی است پیکربندی فضایی نمونه‌های موردی مطالعه، از طریق تهیه نقشه خطی و تحلیل آن از طریق فن چیدمان فضا صورت می‌گیرد. یافته‌های پژوهش در فضاهای موردی مطالعه حاکی از وجود رابطه مستقیم میان خاستگاه حرکتهای اجتماعی با موقعیت استقرار و فعالیت گروه‌های مشارکت‌کننده است. بررسی‌های نمونه‌های موردی نشان می‌دهد در صورتی که حرکت اجتماعی از بطن اکثریت جامعه برگرفته باشد، فضاهای مرکزی گونه میدان در مقایسه با سایر گونه‌های فضاهای شهری، اولویت بیشتری در جذب جمعیت میزبان دارد.

واژه‌های کلیدی: حرکت اجتماعی، فضای عمومی، قاهره، صنعا، منامه.

مقدمه

تحولات اجتماعی اخیر در خاورمیانه بیانگر نقش مرکزی شهرها در بسیج‌کردن حرکت‌های اجتماعی است. ماه‌های پایانی سال ۲۰۱۰ را باید نقطه عطف اوج‌گیری تلاش‌های دموکراسی‌خواهانه در سایر کشورهای خاورمیانه به‌شمار آورد. سقوط دولت تونس نقطه آغاز حرکت‌های آزادی‌خواهانه در میان کشورهای عربی بود. شعله این مبارزات به مصر، بحرین، یمن، لیبی و سوریه نیز کشیده شد. در سایه گزارش‌های مبسوط خبرگزاری‌های مختلف جهان، فضاهای شهری میدان تحریر قاهره، میدان مروارید (لؤلؤ) منامه و میدان دانشگاه در صنعا که کمتر در جهان شناخته شده بودند، به نماد آزادی‌خواهی و مبارزات اجتماعی علیه نظام‌های اقتدارگرا مبدل شدند.

فارغ از جهت‌گیری‌های سیاسی، وقوع پیاپی حرکت‌های اعتراضی در فضاهای عمومی شهرهای مختلف منطقه خاورمیانه، توجه متخصصان شهرسازی را به ویژگی‌های فضاهای میزبان معطوف کرده است. این پژوهش سعی دارد با بررسی رابطه مکان، قدرت و حرکت‌های اجتماعی-سیاسی در قالب پرسش‌های زیر به بررسی این موضوع بپردازد.

- آیا رابطه معناداری میان فضاهای عمومی میزبان و حرکت‌های اجتماعی وجود دارد؟
- کدام گونه از فضاها پتانسیل بیشتری برای جذب حرکت‌های اجتماعی دارند؟
- درخصوص جنبش‌های اخیر در خاورمیانه چه مشابهت‌ها و تفاوت‌هایی میان فضاهای میزبان این حرکت‌های اجتماعی می‌توان جست‌وجو کرد؟

روش تحقیق

پژوهش پیش رو، پژوهشی کاربردی است که با رویکرد تلفیقی کیفی-کمی صورت گرفته است. در بخش چارچوب نظری پژوهش از روش توصیفی و تاریخی، و در بررسی فضاهای نمونه از روش تحلیل موردی استفاده شده است. تحلیل‌های کمی نمونه‌های موردی با استفاده از روش چیدمان فضا انجام شده است. در این روش ابتدا با استفاده از اسناد موجود شامل تصاویر هوایی فضاهای نمونه در وضع موجود، نقشه محوری^۱ نرم‌افزار Autocad ترسیم شده است. سپس با استفاده از نرم‌افزار DepthMapX پاره‌ای از شاخص‌های اصلی روش چیدمان فضا، شامل شاخص هم‌پیوندی کلان^۲، هم‌پیوندی محلی^۳، ارتباط کل و جزء^۴، انتخاب حرکت سواره^۵، انتخاب حرکت پیاده^۶ و شاخص وضوح^۷ بررسی و تحلیل شده است (تصویر ۱).

مبانی نظری

نظر به دامنه وسیع بحث پیرامون رابطه ظرف کالبدی، قدرت و دموکراسی، تبیین اولیه مفاهیم و معرفی چارچوب تحلیلی، طرحی راهگشا خواهد بود؛ بدین منظور مفاهیم فضای شهری و حرکت اجتماعی و دیدگاه مدنظر برای بررسی طرح بیان می‌شود.

1. Axial Map
2. Integration:Rn
3. Local Integration
4. Synergy (R2 Rn/R3)
5. Global Choice
6. Choice (400m)
7. Intelligibility

تصویر ۱. فرایند مطالعه

فضاهای شهری

تحلیل فضاهای شهری، با تحلیل دو گونه فضای واقعی و فضای مجازی مرتبط است. از سویی تحلیل فضای شهری به دو صورت تحلیل فرمی و تحلیل محتوایی انجام‌پذیر است. تحلیل فرمی به تحلیل زیبایی‌شناسانه ابعاد فضایی و کالبدی، و تحلیل محتوایی بر تحلیل روابط مکان-انسان و مکان-مکان معطوف است.

سال‌های ۱۹۵۰ و پس از آن را باید سرآغاز تحلیل‌های مکان-انسان برشمرد. در این سال‌ها اندیشمندان شهرسازی در قالب نظریات علوم رفتاری به تحلیل‌های اولیه مکان-انسان پرداختند (آلمن، ۱۹۷۶؛ گل، ۱۹۸۷؛ مور و دیگران، ۱۹۸۵؛ راپاپورت، ۱۹۷۷). با توسعه علوم اجتماعی و ورود به مباحث شهرسازی، تحلیل‌های جامعه‌شناسانه روابط مکان-انسان از طریق نظریه اجتماعی^۱ در حوزه جامعه‌شناسی شهری مطرح شدند (هاروی، ۱۹۷۳؛ کستلز، ۱۹۷۷ و ۱۹۸۴؛ سوچا، ۱۹۸۹ و ۲۰۱۰؛ لفور، ۱۹۹۱).

رویکرد اصلی این پژوهش تحلیل محتوایی فضاهای شهری با استفاده از دیدگاه نظریه اجتماعی در بخش نظری و استفاده از تحلیل مکان-مکان در بررسی نمونه‌های موردی است.

حرکت اجتماعی

حرکت‌های اجتماعی تلاش‌های سازمان‌یافته افراد یا تشکیلات است که خارج از چارچوب رسمی حکومتی یا حدود اقتصادی، اهداف سیاسی را در جامعه دنبال می‌کند (جانسون و دیگران، ۲۰۰۰: ۵۶۶). این حرکت‌ها با کلمات اعتراض^۲،

1. Social Theory
2. Protest

راه‌پیمایی^۱، آشوب^۲، شورش^۳، خیزش^۴، ناآرامی^۵ و انقلاب^۶ عجین است. در واقع، همه این واژگان نموده‌های مختلف حرکت‌های اجتماعی به‌شمار می‌روند که مفهوم حقوقی متفاوت دارند و نشان‌دهنده درجات مختلف عمل و حرکت اجتماعی هستند. حرکت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه نیروهای دخیل و به‌صورت مشخص براساس منافع حکومت‌ها و گروه‌های ذی‌نفع، ممکن است برچسب‌های متفاوتی را پذیرا شود. نظریه اجتماعی فارغ از برچسب‌های اطلاقی، به بررسی ماهیت حرکت‌های اجتماعی می‌پردازد.

فضاهای شهری و حرکت‌های اجتماعی

در میان قرائت‌های مختلف جامعه‌شناسی در زمینه ارتباط میان فضاهای شهری و حرکت‌های اجتماعی، نظریه‌پردازان متأخر تئوری اجتماعی از قبیل گیدنز^۷، بوردیو^۸، لفوور^۹، فوکو^{۱۰}، کستلز^{۱۱}، هاروی^{۱۲} و سوجا^{۱۳} به وجود رابطه معنادار میان تولید فضا و تمایلات اجتماعی-سیاسی گردانندگان قدرت اعتقاد دارند.

لفور (۱۹۹۱) معتقد است فضا محصولی اجتماعی است. فضایی که در فرایند اجتماعی تولید شود، ابتدا به‌عنوان ابزار اندیشه و عمل، و در درجات بعد به‌عنوان ابزار سلطه و قدرت مطرح می‌شود. او با نقد صریح عملکرد ساخت‌گرایان فعال در اتحاد جماهیر شوروی حد فاصله سال‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ بیان می‌کند که ایده‌های نوین تغییر زندگی و تغییر جامعه تبلیغی به دست جنبش‌های سیاسی بدون تولید فضاهای شایسته، معنای خود را به‌کلی از دست می‌دهند و مناسبات اجتماعی نو، فضاهای نو می‌طلبند.

کستلز دیگر نظریه‌پرداز تئوری اجتماعی با گرایش اقتصادی-سیاسی به این نکته اشاره دارد که شهروندان شهر را می‌سازند (کستلز، ۱۹۸۴: ۲۹۴). از نظر او هر نزاع شهری، محتوای ساختاری خاص خود را دارد و باید در ارتباط با نقشی که ایفا می‌کند و در تقابل با طبقات اجتماعی مختلف نگریسته شود، تنها در این صورت است که ما به آنچه در مورد آن صحبت می‌کنیم آگاه هستیم (همو، ۱۹۷۷: ۳۷۶).

هاروی نیز با تأیید رابطه میان فضا و حرکت اجتماعی، درخصوص حمایت حکومت‌ها از تکه‌تکه کردن فضا به دست بخش خصوصی و تبدیل آن به فضاهای اجتماعی قابل نظارت به‌عنوان جریانی آگاهانه در تقابل با قابلیت تخصیص آزادانه فضا هشدار می‌دهد. او با معرفی شدت عمل گردانندگان قدرت در محافظت از بخش خصوصی و فضاهای اجتماعی، به تبیین ساختار نسبتاً ایستای فضای شهری و فرایند مناقشه‌آمیز تغییر فضاهای شهری در دوره معاصر می‌پردازد. هاروی معتقد است که وضعیت بخرنج و مقیاس عظیم شهرگرایی کنونی تحت سلطه نظام سرمایه‌داری، اختلاط عجیب مالکیت و فرصت‌های حاصل از تجارب شهری، در کنار اهداف حرکت‌های انقلابی و تندروانه موقعیت گیج‌کننده‌ای پدید آورده‌اند و تاریخچه حرکت‌های اجتماعی شهری باید با این نگاه قرائت شوند (هاروی، ۱۹۸۵: ۱۹۸-۱۹۹).

1. Demonstration
2. Riot
3. Rebellion
4. Uprising
5. Unrest
6. Revolution
7. Giddens, Anthony
8. Bourdieu, Pierre
9. Lefebvre, Henri
10. Foucault, Michel
11. Castells, Manuel
12. Harvey, David
13. Soja, Edward

پژوهش‌های شهری معاصر درخصوص تحلیل محتوایی فضاهای شهری در دنیای مدرن بر این نکته مشترک تأکید می‌کنند که در غیاب فضاهای شهری متناسب و به‌حاشیه رانده‌شدن نهادها و گروه‌های اجتماعی، کناره‌گیری افراد از فضاهای شهری و تمایل آن‌ها به استفاده از فضاهای مجازی در حال گسترش است (مرچنت، ۲۰۱۵؛ ستا و لو، ۲۰۰۰؛ سنگه‌پور و دیگران، ۲۰۱۱). این پژوهش‌ها بیان می‌کنند که امروزه فضاهای عمومی، ظرف فضایی بروز تعاملات شخصی و دموکراتیک افراد در جامعه مدنی به‌شمار می‌روند، درحالی‌که سیاست اصلی درخصوص فضاهای عمومی در نقاط مختلف جهان باید به حفظ و گسترش فضاهای عمومی معطوف شود، البته تمایل غالب حکومت‌ها در جهت عکس این درخواست قرار دارد.

فضاهای شهری و پیدایش حرکتهای اجتماعی

رجوع به اندیشه‌های مارکسیستی شکل‌گرفته در قرن نوزدهم نشان می‌دهد که نظریه‌پردازان این گرایش به اهمیت شهر به‌عنوان زادگاه انقلاب‌ها و حرکتهای اجتماعی معتقد هستند. این نظریه‌پردازان بدون اشاره به فضایی خاص در شهر، کلیت شهر را برای انجام انقلاب و ایجاد بی‌طبقه هدف قرار دادند و بیان می‌کنند که شهرها مکان انقلاب هستند. نزدیکی در شهر امکان سازمان‌دهی معترضان و مقیاس لازم را برای مقابله با صاحبان قدرت فراهم می‌کند و تعامل دائمی قوای انسانی در محدوده‌های متراکم، به ایجاد نوآوری‌های مختلف در جنبه‌های مختلف زندگی از جمله سیاست منجر می‌شود (انگلس، ۱۸۴۵؛ مارکس، ۱۹۸۶؛ مارکس و انگلس، ۱۸۴۶).

فضاهای شهری، هم هدف فاعل سیاسی و هم واسطه آن هستند (تانکیس، ۱۳۸۸: ۹۹) سیر تحول زمانی حرکتهای اجتماعی نشان می‌دهد که تمرین دموکراسی به داشتن ادبیات مشترک وابسته است و فضای عمومی وسیع (میدان، خیابانی اصلی، یک پارک، یا سایر فضاهای عمومی که برای همه در دسترس باشد (جایی که شهروندان گرد هم بیایند) حداقل عنصر ثابت این ادبیات است (دنیل، ۲۰۱۱).

بررسی حرکتهای اجتماعی اخیر در نقاط مختلف جهان، از قیام‌های مردمی در خاورمیانه تا جنبش تسخیر وال‌استریت در آمریکا، بیانگر واقعیت وجود حداقل یک فضای جمعی برای حضور و شنیده‌شدن خواست گروه‌های معترض است. البته این نکته را نباید فراموش کرد که علاوه بر وجود فضاهای عمومی به‌عنوان بستر، عوامل متعدد دیگری در ایجاد، تداوم و تشدید حرکتهای اجتماعی نقش دارند و اگرچه فضاهای عمومی مکان تجلی صدای جمعی معترضان است، شرط لازم برای ایجاد حرکت اجتماعی به‌شمار می‌رود، اما به‌تنهایی کافی نیستند.

فضاهای جاذب حرکتهای اجتماعی

حرکتهای اجتماعی شهری پاسخ طبقات غالب اجتماعی به بحران‌های شهری است (فینکولویچ، ۱۹۸۱: ۳۳۹) و در این میان، فضاهای شهری هستند که صحنه‌ای برای جغرافیای رسمی قدرت فراهم می‌کنند (تانکیس، ۱۳۸۸: ۱۲۴). نظریه‌پردازان شهری درخصوص فضاهای شهری جاذب حرکتهای اجتماعی به بررسی این فضاها از نظر موقعیت جغرافیایی، گونه‌شناسی فضاهای مستعد و رابطه میان فضاهای جاذب و عاملان حرکت اجتماعی پرداخته‌اند.

• موقعیت جغرافیایی فضاهای جاذب

عموم نظریه‌پردازان فضاهای عمومی مرکزی را نقاطی می‌دانند که بیشترین پتانسیل پشتیبانی را از حرکتهای اجتماعی را دارد. منظور از مرکزی، هسته‌های عمومی اصلی مورد مراجعه افراد در شهر است. در بیشتر اوقات این اماکن عموماً در نقطه ثقل کل شهر تقسیم‌بندی نواحی شهری واقع هستند. دنیل (۲۰۱۱) در تحلیل وقایع اخیر مصر تحلیل می‌کند که

تجمع مردم قاهره در میدان تحریر به این دلیل نیست که این میدان تنها فضای قابل دسترس دارای فاصله مساوی از نقاط مختلف قاهره باشد، بلکه این امر بیانگر این واقعیت است که میدان‌ها عمومی مرکزی، فی‌البداهه مکان برگزاری جشن به‌شمار می‌آیند.

گونه‌شناسی فضاهای جاذب

تانکیس (۱۳۸۸: ۱۰۴) براساس نوع مراودات افراد در جامعه سه گونه فضای عمومی شامل میدان (نماینده تعلق جمعی)، کافه (نماینده تبادل اجتماعی) و خیابان (نماینده برخورد غیر رسمی) را شناسایی می‌کند که در این میان دو گونه خیابان و میدان پذیرای حرکت‌های اجتماعی هستند (جدول ۱).

جدول ۱. گونه‌شناسی فضاهای جاذب حرکت اجتماعی

گونه فضا	ویژگی‌ها	مصادیق
خیابان	<ul style="list-style-type: none"> پشتیبانی از انجام حرکت‌های اجتماعی دارای تحرک، از قبیل راه‌پیمایی (در غالب موارد راه‌پیمایی‌ها پس از عبور از خیابان‌ها به فضای تجمع و سکون ختم می‌شوند) عموماً زمانی که امکان تجمع قانونی از نهادهای اجتماعی صلب می‌شود یا به دلیل نبود امنیت جانی امکان تجمع در میدان‌ها و نقاط مرکزی فراهم نباشد استفاده می‌شود. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ خیابان‌های صنعا در یمن ✓ خیابان‌های منامه بعد از سرکوب میدان مروارید
میدان	<ul style="list-style-type: none"> امکان تجمع و سکون در فضا عموماً زمانی که امکان حرکت‌های اجتماعی تجمعی از نظر امنیت جانی و سرکوب کردن تجمع‌کنندگان فراهم باشد، میدان‌ها نقاط ایده‌آل برای نشان‌دادن خواست‌های حرکت‌های اجتماعی هستند. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ میدان التحریر و میدان رابعه عدویه در قاهره مصر ✓ میدان مروارید در منامه بحرین

• فضاهای شهری و طبقات اجتماعی عامل حرکت

در مطالعه حرکت‌های اجتماعی، توجه به ماهیت دوقطبی آن مهم است. در هر نزاع شهری با دو طبقه فرادست (اکثریت) و فرودست (اقلیت) مواجه هستیم و فضاهای شهری باید در ارتباط با این دو طبقه کاوش شوند (فینکولیویچ، ۱۹۸۱: ۲۴۲).

فوکو پس از دیدار سال ۱۹۷۸ خود از ایران در یادداشت‌هایش تحت عنوان «ایرانیان چه رؤیایی در سر می‌پرورانند؟» که در هفته‌نامه نوول آبزرواتور^۱ فرانسه منتشر شده است این سؤال را مطرح کرد که انقلاب ایران در خیابان‌های شمالی-جنوبی شهر تهران شکل می‌گیرد یا شرقی-غربی؟ (آفاری و اندرسون، ۲۰۰۵) فوکو قصد داشت تا با بیان این پرسش به تحلیل محتوایی انقلاب در حال وقوع ایران و بیان انگیزه‌های گروه‌ها و نهادهای اجتماعی درگیر در جریان انقلاب بپردازد. در تحلیل‌های جامعه‌شناسی، واژگان شمال و جنوب فارغ از واقعیت فیزیکی خود، استعاره‌ای برای تشریح آرایش مکانی گروه‌های اجتماعی بالادست و فرودست جامعه هستند.

فرم‌های نزاع، از طبقات اجتماعی دخیل تأثیر می‌پذیرد و می‌تواند به صورت یک حرکت اجتماعی طبقه فرادست یا به صورت بیان خواسته‌های طبقه فرودست در مقابل تمایل طبقه مسلط جلوه‌گر شود. حرکت‌های اجتماعی براساس ماهیت، علایق و نحوه عمل گروه‌های فرادست و فرودست را در فضاهای شهری مختلف پدیدار می‌کنند.

فضا و صاحبان قدرت

سیاست ممکن است پدیده‌ای دشوار برای مشاهده باشد، اما خود را در فضا فاش می‌کند. یکی از چشمگیرترین شیوه‌های اعمال قدرت، اشغال یا کنترل فضا است. (تانکیس، ۱۳۸۸: ۹۲) تلاش گروه‌های مسلط برای نهادینه کردن قدرت خود در فضاهای عمومی شهری دغدغه اساسی نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی در شاخه اقتصاد سیاسی فضا به‌شمار می‌رود، این نظریه‌پردازان به نقد اقدامات حکومت‌ها در پیشبرد خصوصی‌سازی عرصه‌های عمومی شهر به‌عنوان حربه‌ای بازدارنده انتقاد می‌کنند (دال، ۱۹۶۳). بررسی اقدامات قدرت‌های حاکم در زمینه دخل و تصرف در فضا نشان می‌دهد که تلاش‌های شکل‌گرفته طیف وسیعی از اقدامات نرم و سخت را در برمی‌گیرد (جدول ۲).

جدول ۲. اقدامات صاحبان قدرت در زمینه دخل و تصرف فضا

نحوه عمل صاحبان قدرت	مصادیق
• تحکیم قدرت از طریق دخل و تصرف بنیادین در فضا	• ناپلئون سوم و یاسمن، اواخر قرن ۱۹ فرانسه • ایجاد تغییر بنیادین کالبدی و تبدیل میدان مروراید به تقاطع چندراهی
• تلاش حکومت‌ها در به رخ کشیدن قدرت با ایجاد فضاهای عمومی حکومتی یا تغییر ماهیت فضاهای مرکزی موجود	• تلاش هیتلر در ایجاد بلوار برلین • کشورهای کمونیستی در ایجاد فضاهای بدون مقیاس (شوروی، آلمان شرقی، چین، رومانی، لهستان و ...)
• تلاش حکومت‌ها در به دست گرفتن فضاهای عمومی موجود از طریق تغییر در مناسبات موجود در فضا	• دخل و تصرف در فرهنگ و ارزش‌های حاکم بر فضا (اعمال تفکیک سنی و جنسیتی در فضاهای عمومی) • دخل و تصرف کالبدی در فرایند توسعه از طریق طرح‌های بازسازی (پاک‌سازی مناطق بزه‌کار در پاریس در جریان اجرای پروژه‌های نوسازی در چند دهه اخیر)
• دخل و تصرف در نیروهای فعال در فضا از طریق اعمال محدودیت در زمینه حضور گروه‌های اجتماعی (جلوگیری از حضور جوانان در برگزاری نماز جمعه در مسجدالاقصی توسط سربازان اسرائیلی)	• اشغال فضا از طریق بیرون‌راندن معترضان (وال استریت نیویورک)

بحث و یافته‌ها

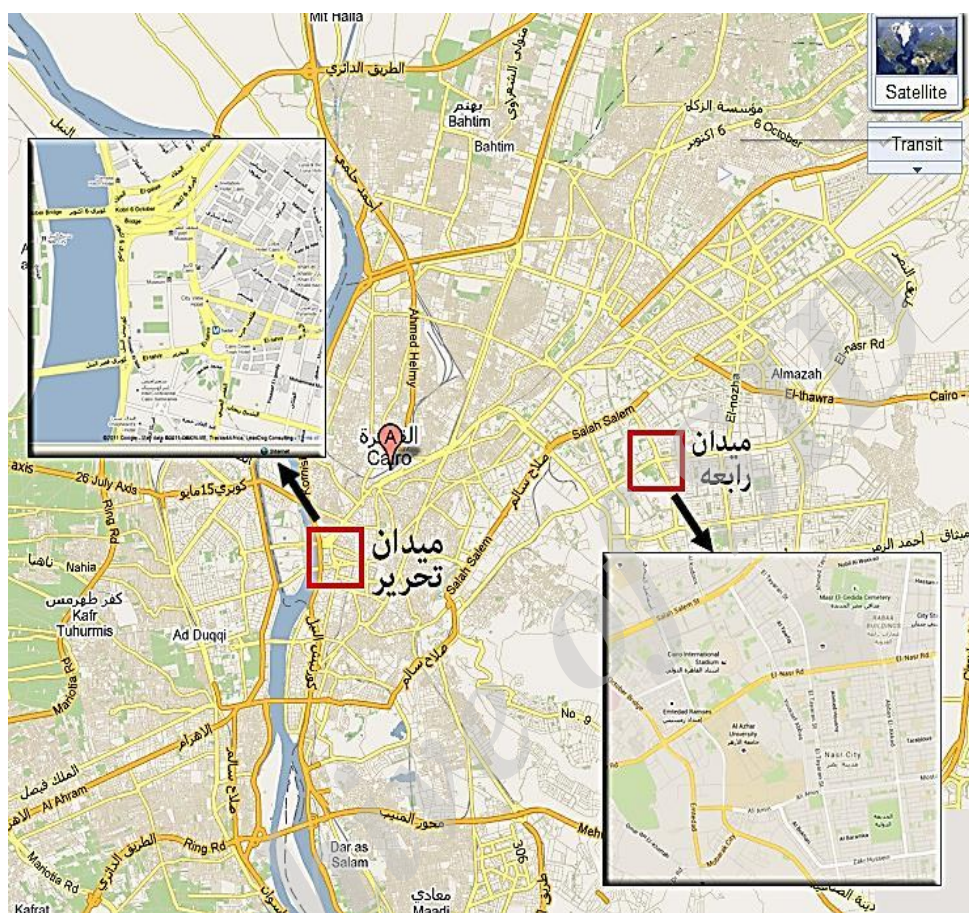
در این بخش به‌مرور فضاهای نمونه‌ای می‌پردازیم که پذیرای جریانات اعتراضی کشورهای عربی خاورمیانه بوده است. در بررسی هریک از این فضاها، ابتدا فضای نمونه با رویکرد کیفی معرفی و تحلیل شده، سپس با تحلیل نقشه محوری، ویژگی‌های کمی فضا در ارتباط با سایر فضاهای شهر بررسی، و در قالب شاخص‌های هم‌پیوندی کلان، هم‌پیوندی محلی، ارتباط کل و جزء، وضوح و شاخص انتخاب بررسی شده است.

میدان تحریر در قاهره

میدان تحریر بخشی از زندگی روزمره بسیاری از مردم قاهره و عمده‌ترین میدان مرکزی شهر در میان ساختمان‌های اداری، مؤسسات فرهنگی و خطوط پرتردد عرضی عبور عابر پیاده آمیخته با صدای بوق ماشین‌ها و اتوبوس‌هاست. این میدان، برای توریست‌ها محل موزه‌های مهم مصر و برای ساکنان قاهره محل مراجعات اداری و یکی از مکان‌های پرازدحام مرکز شهر قاهره است که از آن دوری می‌کنند (جنکینز، ۱۳۹۴).

از نظر شهرسازان مصری بررسی روند تغییرات فضاهای شهری در قاهره نشان می‌دهد که حکومت‌های انورسادات و حسنی مبارک، از طریق قوانین و دخل و تصرف‌های فیزیکی سعی دارند دسترسی مردم را به فضاهای عمومی محدود کنند. این

دخل و تصرف‌ها مجموعه‌ای از اقدامات از جمله توسعه همسایگی‌های کنترل‌شونده، پارک‌های خصوصی، زمین‌های گلف، مال‌های لوکس و در طرف مقابل بی‌توجهی به فضاهای عمومی مرکز شهر را شامل می‌شود. در این روند، میدان تحریر قاهره نیز دستخوش تغییر، و در دوره زمامداری حسنی مبارک، به فضایی گمشده تبدیل شده است. (تصویر ۳)

تصویر ۲. موقعیت میدان تحریر و رابعه عدویه در شهر قاهره (<http://maps.google.com>)

تصویر ۳. سیر تحول میدان تحریر در اوایل سال‌های ۱۹۶۰، در دوره زمامداری حسنی مبارک و در ششم فوریه سال ۲۰۱۱ (الشاهد، ۲۰۱۱)

میدان تحریر در جریان حرکت‌های اجتماعی مردم قاهره به کانون اصلی تجمع و اعتراضات گروه‌های مختلف تبدیل شد. پس از اقدام نظامی علیه محمد مرسی و به دست گرفتن قدرت از سوی ژنرال السیسی، میان نیروهای مردمی طرفدار این دو جریان شکاف ایجاد شد و با به تصرف درآمدن میدان تحریر توسط طرفداران حکومت السیسی، نیروهای طرفدار حکومت محمد مرسی به فضای شهری میدان رابعه عدویه در حاشیه شرقی شهر قاهره در مجاورت مرکز آموزش دینی الازهر رانده شدند. در جدول ۳ به ویژگی‌های اصلی میدان تحریر و رابعه عدویه قاهره اشاره شده است.

جدول ۳. ویژگی‌های اصلی میدان تحریر و رابعه عدویه شهر قاهره

نام فضا	گونه‌شناسی فضا	موقعیت جغرافیایی	کاربری‌های هم‌جوار	عاملین حرکت اجتماعی
میدان تحریر	میدان (فضای تجمع)	<ul style="list-style-type: none"> بخش مرکزی شهر قاهره در حاشیه شرقی رود نیل تحریر در مرز جنوب غربی حصار گذشته بخش تاریخی شهر قاهره و در ناحیه اتصال بافت قدیم و جدید واقع است 	<ul style="list-style-type: none"> موزه مصر ساختمان حزب آزادی خواهی ملی مجموعه اداری وزارت کشور هتل نیل (هیلتون) ایستگاه مترو سادات (محل تقاطع خطوط یک و دو مترو قاهره) 	<ul style="list-style-type: none"> اکثریت اجتماعی شهر قاهره
میدان رابعه عدویه	میدان (فضای تجمع)	<ul style="list-style-type: none"> بخش شرقی شهر قاهره میدان رابعه عدویه در مجاورت مرکز آموزش دینی الازهر قرار دارد 	<ul style="list-style-type: none"> مسجد رابعه عدویه مرکز علوم دینی الازهر استادیوم اصلی قاهره وزارت دفاع مصر 	<ul style="list-style-type: none"> طرفداران حزب اخوان المسلمین

میدان تحریر و میدان دانشگاه در صنعا

حرکت‌های اعتراضی یمنی‌ها در میدان تحریر صنعا تبلور یافت، اما نیروهای امنیتی آن را به شدت سرکوب کردند. میدان تحریر صنعا گره‌ای ترافیکی و نقطه تبادل ترافیکی مورد استفاده شهروندان شهر صنعاست که در مرکز شهر و در حاشیه غربی هسته تاریخی شهر قرار دارد.

با سرکوب ناآرامی‌های میدان تحریر، حرکت‌های اعتراضی در مرحله اول به سطح خیابان‌های اصلی بخش مرکزی شهر سپس به حاشیه غربی صنعا در مجاورت شمال غربی دانشگاه اصلی این شهر انتقال یافت (تصویر ۴ و جدول ۴).

تصویر ۴. موقعیت میدان تحریر در بخش مرکزی شهر قاهره (<http://maps.google.com>)

جدول ۴. ویژگی‌های اصلی فضاهای اعتراضی در صنعا

نام فضا	گونه‌شناسی فضا	موقعیت جغرافیایی	کاربری‌های هم‌جوار	عواملین حرکت اجتماعی
میدان تحریر شهر صنعا	میدان (فضای تجمع)	● بخش مرکزی شهر قاهره در حاشیه غربی هسته تاریخی شهر صنعا	<ul style="list-style-type: none"> ✓ مسجد عباس ✓ هتل قصر سلطان ✓ موزه‌های ملی و نظامی یمن ✓ ایستگاه حمل‌ونقل عمومی در درون میدان 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ اکثریت اجتماعی شهر قاهره
میدان دانشگاه	میدان (فضای تجمع)	● حاشیه غربی شهر در ضلع شمال غربی دانشگاه صنعا	<ul style="list-style-type: none"> ✓ دانشگاه صنعا، دانشکده‌های فنی و پزشکی، بیمارستان دانشگاه صنعا ✓ خیابان‌های قاهره و ۵۶۰ متری ارتباطی به شهر و جاده ارتباطی وادی زهر به سمت خارج شهر 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ دانشجویان و فعالان مدنی صنعا

میدان مروارید در منامه بحرین

منامه شهری بندری در حاشیه جنوبی خلیج است که به نقطه جذب مهاجر که به دنبال زندگی بهتر هستند تبدیل شده است. این شهر شه با توجه به سیاست‌های حکومت مرکزی در جذب جمعیت مهاجر همواره دستخوش تغییر بوده است به‌گونه‌ای که در سال ۲۰۱۰، ۸۰ درصد جمعیت این شهر را افراد غیر بحرینی تشکیل می‌دهند (Bahrain Census, 2010)، همچنین فعالان مدنی در بحرین همواره دولت را به تلاش سازمان یافته این اعتراض‌ها برای تغییر در ترکیب جمعیتی این کشور متهم می‌کنند.

در سال ۲۰۱۱، اعتراض بحرینی‌ها با شعار انجام اصلاحات برای برابری حقوق قانونی و سیاسی و محافظت در برابر بیکاری آغاز شد، اما با گذشت زمان و در پی اعمال فشار حکومت بحرین، معترضان مواضع سخت‌تری در پیش گرفتند و خواهان برکناری هیئت حاکم شدند. آن‌ها فلکه مروارید (لؤلؤ) در شمال غرب منامه را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گره‌های دسترسی به مرکز شهر، فروشگاه‌های زنجیره‌ای، بندرگاه منامه و محلات مسکونی شیعه‌نشین به‌عنوان مکان اعتراض انتخاب کردند (تصویر ۵ و جدول ۵).

تصویر ۵. موقعیت میدان مروارید در شمال غرب شهر منامه (<http://maps.google.com>)

جدول ۵. ویژگی‌های اصلی میدان مروارید بحرین

نام فضا	گونه‌شناسی فضا	موقعیت جغرافیایی	کاربری‌های هم‌جواری	عواملان حرکت اجتماعی
میدان مروارید	میدان (فضای تجمع)	● شمال غربی شهر منامه در حاشیه بزرگراه‌های شاه فیصل، شیخ خلیفه بن سلمان (مسیرهای اصلی دسترسی بندرگاه و فرودگاه و مرکز تجاری در حال توسعه شهر منامه به سایر نقاط شهر)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ بزرگراه شاه فیصل و شیخ خلیفه به‌عنوان مسیرهای اصلی شمال شهر ✓ مراکز فروشگاهی اصلی منامه ✓ برج تجارت جهانی منامه ✓ برج‌های مسکونی مروارید ✓ محلات مسکونی شیعه‌نشین در مجاورت محدوده 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ شیعیان ساکن شهر منامه

دولت بحرین در ۱۶ مارس ۲۰۱۱ با بیرون‌راندن معترضان، یادمان مروارید را واقع در مرکز این مکان تخریب کرد، همچنین به‌منظور اشغال فضا و جلوگیری از شکل‌گیری اعتراضات در این مکان تغییرات بنیادین کالبدی را از طریق جایگزین کردن میدان با تقاطع هندسی چراغ‌دار ایجاد کرد (تصویر ۶).

تصویر ۶. میدان مروارید منامه در جریان اعتراضات سال ۲۰۱۱ و تغییرات پس از آن
(<http://en.wikipedia.org>)

تحلیل چیدمان فضایی نمونه‌های مطالعه

● شاخص هم‌پیوندی

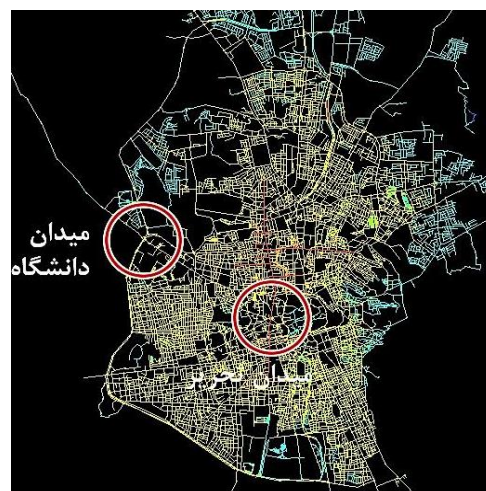
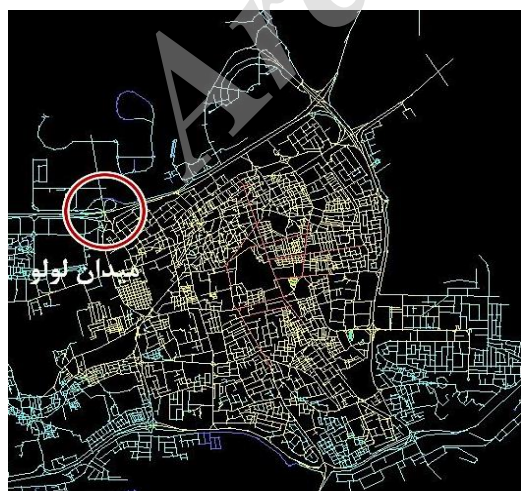
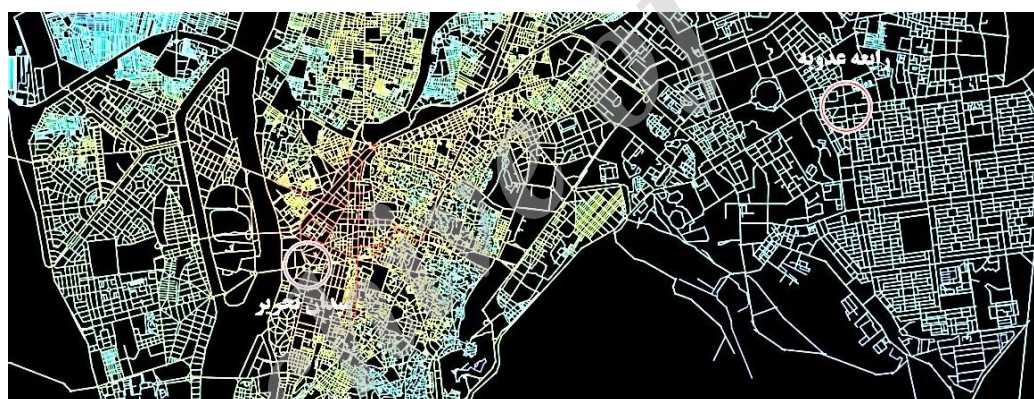
هم‌پیوندی به کمترین عمق متوسط دسترسی از یک فضا به کل فضاهای یک پیکربندی اطلاق می‌شود (هیلبر، ۲۰۰۷). در این مقاله، به‌منظور شناخت اصلی‌ترین عناصر ساختاری و بررسی میزان پیوستگی یا گسستگی فضاهای میزبان و ساختار کل و ساختار محلی شهرهای مورد مطالعه، شاخص هم‌پیوندی در دو مقیاس کل شهر (R_n) و مقیاس محلی (R_p) بررسی شده است (جدول ۶).

جدول ۶. شاخص هم‌پیوندی نمونه‌های موردی مطالعه

میدان مروارید	میدان منامه	میدان دانشگاه صنعا	میدان تحریر صنعا	میدان صنعا	میدان رابعه قاهره	میدان تحریر قاهره	قاهره	شاخص‌های شهر
۰/۲۸	۰/۴۲	۰/۵۴	۰/۴۵	۰/۱۲	۰/۴۱	۰/۶۷	۰/۳۰	کمینه هم‌پیوندی کل ($\text{Min } R_n$)
۰/۶۷	۰/۸۸	۰/۸۷	۱/۰۱	۱/۰۴	۰/۵۳	۰/۸۳	۰/۸۷	بیشینه هم‌پیوندی کل ($\text{Max } R_n$)
۰/۵۴	۰/۵۶	۰/۶۷	۰/۷۳	۰/۶۳	۰/۴۷	۰/۷۵	۰/۵۶	میانگین هم‌پیوندی کل ($\text{Mean } R_n$)
۱/۴۷	۱/۵۱	۱/۵۰	۱/۵۳	۱/۶۱	۲/۰۴	۲/۲۸	۱/۶۹	میانگین هم‌پیوندی محلی ($\text{Mean } R_3$)

منبع: نگارندگان

مقایسه میانگین هم‌پیوندی کل (R_n) فضاهای میزبان حرکت‌های اجتماعی در نمونه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که میانگین شاخص هم‌پیوندی کل و در میدان دانشگاه صنعا و میدان مروارید تقریباً برابر و میانگین شاخص هم‌پیوندی کل در فضاهای میدان تحریر قاهره و میدان تحریر صنعا بالاتر از میانگین شهرهای مورد مطالعه است که نشان‌دهنده پیوستگی مناسب این فضاها و ساختار کلان‌شهر است. در این میان، تنها میدان رابعه عدویه قاهره پیوستگی کمتری در مقایسه با ساختار کلان‌شهر میزبان دارد.

تصویر ۷. نقشه هم‌پیوندی کلان (R_n) شهرهای قاهره، صنعا و منامه (منبع: نگارندگان)

بررسی نقشه‌های هم‌پیوندی کل فضاهای میزبان حرکت اجتماعی در شهرهای مورد مطالعه نشان می‌دهد که میدان تحریر قاهره و میدان تحریر صنعا جزو فضاهایی هستند که بیشترین هم‌پیوندی کل را دارند. سایر فضاهای میزبان شامل

میدان رابعه عدویه مصر، میدان دانشگاه صنعا و میدان مروارید منامه بیشینه هم‌پیوندی کل و تقریباً برابر با میانگین هم‌پیوندی کل شهر دارند (تصویر ۷).

• ارتباط کل و جزء

شاخص ارتباط کل و جزء نشان‌دهنده میزان همگنی یا ناهمگنی ساختار محلی و ساختار کلان بافت شهر است (هیلیر، ۲۰۰۷: ۱۲۷). بررسی شاخص ارتباط کل و جزء فضاهای میزبان بیانگر موارد زیر است:

- فضاهای میدان تحریر و میدان رابعه عدویه، به ترتیب دارای شاخص ارتباط کل و جزء ۰/۶۴ و ۰/۷ هستند که میزان آن بالاتر از میزان ۰/۱۱ این شاخص برای شهر قاهره است. این امر نشان‌دهنده همگنی بیشتر این فضاها در مقیاس محلی و ناهمگنی این با ساختار کلان شهر است. این امر را می‌توان به دلیل توسعه مرحله‌ای شهر قاهره و نامتجانس بودن ساختارهای ارگانیک، شعاعی و شطرنجی استفاده‌شده در مراحل مختلف توسعه این شهر نسبت داد.

- مقایسه شاخص ارتباط کل و جزء فضای میدان تحریر و میدان دانشگاه در شهر صنعا بیانگر همگنی بیشتر ساختار کلان و خرد میدان تحریر در مقایسه با میدان دانشگاه و شهر صنعاست. اختلاف کم میان شاخص‌های ارتباط کل و جزء فضای میدان تحریر، میدان دانشگاه و شهر صنعا بیانگر همگنی نسبی ساختار کلان و خرد این شهر است.

- میدان مروارید شهر منامه در مقایسه با شهر منامه شاخص ارتباط کل و جزء بیشتری دارد. اختلاف ۰/۱ میان شاخص‌های ارتباط کل و جزء میدان مروارید و شهر منامه بیانگر همگنی نسبی ساختار این فضا و ساختار کلان شهر منامه است (جدول ۷).

• شاخص وضوح

شاخص وضوح که از همبستگی میان شاخص ارتباط‌پذیری و یکپارچگی کلان مجموعه حاصل می‌شود، بیانگر میزان روشنی فضای شهری برای استفاده‌کنندگان است (ترتر، ۲۰۰۷).

بررسی شاخص وضوح در نمونه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که تنها فضای میدان دانشگاه شهر صنعا شاخص وضوح کمتری در مقایسه با شاخص وضوح کل شهر دارد و سایر فضاها در مقایسه با شهر واقع در آن شاخص وضوح بیشتری دارند. مقایسه این شاخص به فضاهای میزبان شهرهای قاهره و صنعا حاکی از بالاتر بودن شاخص وضوح میدان تحریر به میدان رابعه عدویه قاهره و بالاتر بودن شاخص وضوح میدان تحریر صنعا در مقایسه با میدان دانشگاه صنعاست (جدول ۷).

جدول ۷. شاخص‌های ارتباط کل و جزء و وضوح نمونه‌های مورد مطالعه

میدان مروارید	میدان منامه	میدان دانشگاه صنعا	میدان تحریر صنعا	میدان صنعا	میدان رابعه قاهره	میدان تحریر قاهره	قاهره	شاخص‌های شهر
۰/۴۲	۰/۳۲	۰/۲۳	۰/۴۷	۰/۳۴	۰/۷	۰/۶۴	۰/۱۱	ارتباط کل و جزء
۰/۱۲	۰/۰۸	۰/۰۴	۰/۱۳	۰/۰۸	۰/۲	۰/۳۳	۰/۰۲	شاخص وضوح

منبع: نگارندگان

• شاخص انتخاب

شاخص انتخاب نشان‌دهنده درجه انتخابی است که هر فضا در اختیار قرار می‌دهد یا به انتخاب‌هایی اطلاق می‌شود که

فضا را برای عبور از یک محدوده به محدوده‌های دیگر در اختیار می‌گذارد. انتخاب را به‌اختصار، قدرت بالقوه حرکت در بافت نیز می‌توان نامید (هیلیر و ایدا، ۲۰۰۵). در این مقاله شاخص انتخاب در دو مقیاس انتخاب حرکت پیاده (شعاع ۴۰۰ متر) و انتخاب فراگیر (شعاع ۱N) برای حرکت سواره تحلیل شده است.

تحلیل نقشه انتخاب فراگیر نشان‌دهنده قرارگرفتن تمام فضاهای میزبان بر روی مسیرهایی است که بیشترین شاخص انتخاب فراگیر را دارد (تصویر ۸). درخصوص شاخص انتخاب حرکت پیاده، فضاهای میدان تحریر قاهره و میدان تحریر صنعا در میان فضاهای با ارجحیت حرکت پیاده قرار دارند و فضاهای میدان دانشگاه صنعا، میدان رابعه عدویه قاهره و میدان مروارید منامه ارجحیت حرکت پیاده کمتری دارند.

تصویر ۸. شاخص انتخاب فراگیر شهرهای قاهره، صنعا و منامه (منبع: نگارندگان)

تحلیل محتوایی فضاهای شهری میزبان حرکت‌های اجتماعی در نمونه‌های مورد مطالعه تحلیل محتوایی فضاهای شهری میزبان حرکت‌های اجتماعی در شهرهای قاهره، صنعا و منامه نشان‌دهنده پاره‌ای مشترکات بنیادی در زمینه‌های زیر است:

✓ شکل‌گیری حرکت‌های اجتماعی در فضاهای میزبان‌گونه میدان (نماینده تعلق جمعی) در مقایسه با فضاهای

خیابانی (نماینده برخورد غیر رسمی) اولویت دارد. معمولاً در اثر سرکوب، حرکتهای اجتماعی به سطح فضاهای خیابانی (نماینده برخورد غیر رسمی) انتقال می‌یابد. از این فضاها می‌توان به انتقال معترضان به سطح معابر در شهرهای صنعا و منامه اشاره کرد.

✓ حرکتهای اجتماعی بررسی شده به شکل‌گیری در مناطق با درجه هم‌پیوندی کل مساوی یا بیشتر از میانگین هم‌پیوندی کل شهر تمایل دارد. در حرکتهای اجتماعی منطقه خاورمیانه که با مشارکت نیروهای اجتماعی اکثریت (گروه‌های فرادست و فرودست) جامعه همراه بوده است، شاهد شکل‌گیری این حرکتهای در مناطقی هستیم که هم‌پیوندی بالایی دارند. از این فضاها می‌توان به میزبانی فضاهای مرکزی در قاهره و صنعا اشاره داشت.

✓ بررسی شاخص وضوح در نمونه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که بیشتر فضاهای میزبان حرکتهای اجتماعی در مقایسه با وضوح کل شهر شاخص وضوح بیشتری دارد. در نمونه‌های صنعا و قاهره که شاهد شکل‌گیری حرکت اجتماعی در دو نقطه مختلف هستیم، فضاهای میدان تحریر قاهره و میدان تحریر صنعا که با مشارکت و به دست گروه‌های اکثریت انتخاب شده، در مقایسه با فضاهای میدان رابعه عدویه و میدان دانشگاه شاخص وضوح بیشتری دارند.

✓ در حرکتهای اجتماعی که گروه‌های اکثریت کمتر از آنها حمایت می‌کنند، یا در مواردی که نیروهای مردمی شکل‌دهنده حرکات اعتراضی در تقابل با یکدیگر قرار گرفته و به دو گروه فرادست و فرودست تقسیم شده‌اند، گروه‌های فرودست به حاشیه رانده شده است و حرکتهای اعتراضی این گروه به فضاهای شهری با درجه هم‌پیوندی و وضوح کمتر انتقال می‌یابد. در این موارد فضاهای شهری در مجاورت فضاهایی که خاستگاه این نیروهاست در اولویت انتخاب قرار دارند. از نمونه بارز این فضاها می‌توان به انتخاب میدان مروارید به دست معترضان شیعه بحرینی، انتخاب میدان دانشگاه توسط معترضان صنعتی و انتقال حرکت اعتراضی طرفداران اخوان المسلمین به میدان رابعه عدویه قاهره اشاره کرد.

✓ فضاهای میزبان حرکتهای اجتماعی در مناطق با ارجحیت حرکت سواره (شاخص انتخاب فراگیر) شکل گرفته‌اند؛ فضاهای انتخاب‌شده‌ای که در اکثریت جامعه حرکتهای اجتماعی حمایت‌شده از شاخص انتخاب حرکت پیاده مناسب نیز برخوردارند. از این فضاها می‌توان به میدان تحریر قاهره و میدان تحریر صنعا اشاره کرد.

✓ در تمام موارد حکومت‌ها کوشیدند تا از طریق تغییر در مناسبات موجود در فضا، کنترل فضا را در دست بگیرند. در این بین، تلاش دولت مصر در اشغال فضا از طریق نیروهای امنیتی و نیروهای شبه‌نظامی هوادار ناموفق بود، اما حکومت یمن از طریق شدت عمل و بیرون‌راندن معترضان فضا را اشغال، و حکومت بحرین در اقدامی شدیدتر به تصرف بنیادین در کالبد فضا اقدام کرد.

در جدول شماره ۸، شاخص‌های اصلی چیدمان فضای شهرهای قاهره، صنعا، منامه و فضاهای میزبان حرکتهای اجتماعی در این شهرها نمایش داده شده است.

نتیجه‌گیری

موج جنبش بیداری اسلامی علیه نظام‌های اقتدارگرای کشورهای عربی خلیج فارس این فرصت را فراهم کرده است تا با نگاهی مجدد به رابطه فضا و قدرت، به مطالعه و بررسی ویژگی‌های فضاهای میزبان در این کشورها بپردازیم. در این مقاله سعی شد تا با بهره‌گیری از شاخص‌های کمی پیکربندی فضایی نمونه‌های مورد مطالعه، رابطه فضا و آرایش اجتماعی نیروهای مولد حرکتهای اجتماعی را از زاویه‌ای متفاوت بررسی کنیم.

جدول ۸. شاخص‌های اصلی چیدمان فضای شهرهای قاهره، صنعا، منامه و فضاهای میزبان حرکت‌های اجتماعی

شاخص‌های شهر	قاهره	میدان تحریر قاهره	میدان رابعه قاهره	صنعا	میدان تحریر صنعا	میدان دانشگاه صنعا	منامه	میدان مروارید
کمینه هم‌پیوندی کل ($\text{Min } R_n$)	۰/۳۰	۰/۶۷	۰/۴۱	۰/۱۲	۰/۴۵	۰/۵۴	۰/۲۴	۰/۲۸
بیشینه هم‌پیوندی کل ($\text{Max } R_n$)	۰/۸۷	۰/۸۳	۰/۵۳	۱/۰۴	۱/۰۱	۰/۸۷	۰/۸۸	۰/۶۷
میانگین هم‌پیوندی کل ($\text{Mean } R_n$)	۰/۵۶	۰/۷۵	۰/۴۷	۰/۶۳	۰/۷۳	۰/۶۷	۰/۵۶	۰/۵۴
میانگین هم‌پیوندی محلی ($\text{Mean } R_3$)	۱/۶۹	۲/۲۸	۲/۰۴	۱/۶۱	۱/۵۳	۱/۵۰	۱/۵۱	۱/۴۷
ارتباط کل و جزء	۰/۱۱	۰/۶۴	۰/۷۰	۰/۳۴	۰/۴۷	۰/۲۳	۰/۳۳	۰/۴۲
شاخص وضوح	۰/۰۲	۰/۳۳	۰/۲۰	۰/۰۸	۰/۱۳	۰/۰۴	۰/۰۸	۰/۱۲

منبع: نگارندگان

بررسی فضاهای میزبان در شهرهای قاهره، صنعا و منامه نشان می‌دهد که میان شکل‌گیری حرکت‌های اجتماعی در فضاهای میدان شکل (گونه تجمع) رابطه معناداری وجود دارد و فضاهای شهری میدان (فضای تجمع) در مقایسه با فضاهای شهری خیابان و کافه ارجحیت بیشتری دارند.

تجربه وقوع اعتراضات مردمی در نمونه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که هرگاه حرکت اجتماعی با اقبال و پشتیبانی اکثریت نیروهای اجتماعی همراه باشد، می‌توان انتظار داشت که فضاهای مرکزی درجه هم‌پیوندی، وضوح و ارتباط کلان داشته و جزء بالا در پیکربندی فضایی شهر، در اولویت انتخاب به‌عنوان میزبان حرکت‌های اجتماعی قرار داشته باشند.

منابع

۱. پارسى، حمیدرضا، ۱۳۸۱، **شناخت محتوای فضای شهری**، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۱، صص ۴۱-۴۹.
۲. تانکيس، فرن، ۱۳۸۸، **فضا، شهر و نظریه اجتماعی: مناسبات اجتماعی و شکل‌های شهری**، ترجمه حمیدرضا پارسى و آرزو افلاطونى، انتشارات دانشگاه تهران.
۳. جنکینز، اریک جی، ۱۳۹۴، **عرصه عمومی شهر**، ترجمه مصطفی اکبری مطلق و شهرام کریمی، نشر طحان.
4. Afary, J. and Anderson, K. B., 2005, **Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism**, University of Chicago Press.
5. Allan, K. D., 2006, **Contemporary Social and Sociological Theory: Visualizing Social Worlds**, Pine Forge Press.
6. Altman, I., 1976, **Environment and Social Behavior**, Brooks/Cole Publishing Co.
7. Castells, M., 1977, **The Urban Question: A Marxist Approach**, The MIT Press.
8. Castells, M., 1984, **The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements**, University of California Press.
9. Dahl, R., 1963, **A Preface to democratic theory** University Of Chicago Press.
10. Daniel, 2011, **Where does a revolution happen?**, At <<http://discoveringurbanism.blogspot.com/2011/02/where-does-revolution-happen.html>> (accessed April. 25, 2015).
11. Elshahed, M., 2011, **Tahrir Square: Social Media, Public Space**, At <<http://places.designobserver.com/feature/tahrir-square-social-media-public-space/25108/>> (accessed April. 25, 2015).
12. Engels, F., 1845, **The Condition of the Working Class in England**, Reprinted by Penguin Classics in (2006).

13. Finquelievich, S., 1981, **Urban social movements and the production of urban space**, in Acta Sociologica, Vol 24, No.4, pp. 239-249.
14. Gehl, J., 1987, **Life Between Buildings: Using Public Space**, translated by Jo Koch, Van Nostrand Reinhold, New York.
15. Harvey, D., 1973, **Social justice and the city**, Edward Arnold press.
16. Harvey, D., 1985, **Consciousness and the urban experience: studies in the history and theory of capitalist urbanization**, John Hopkins University press.
17. Hillier, B., 2007, **Space is the machine: The Hidden Geometry of Architecture**, Ucl, At <<http://discovery.ucl.ac.uk/3881/1/SITM.pdf>> (accessed April. 25, 2015).
18. Hillier, B., and Iida, S., 2005, **Network effects and psychological effects: a theory of urban movement**, Paper presented at the 5th International Space Syntax Symposium, University of Delft.
19. Jenkins, Eric J., 2015, **To Scale: One Hundred Urban Plans**, translated by Akbari motlagh, M. and Karimi, Sh., Tahan Publication. (*In Persian*)
20. Johnston, R.J., et al. (eds), 2000, **The Dictionary of Human Geography**, Wiley-Blackwell.
21. Kivisto, P., 2010, **Social Theory: Roots and Branches**, Oxford University Press.
22. Lefebvre, H., 1991, **The Production of Space**, Translated by Nicholson, D., Blackwell.
23. Marx, K., 1886, **Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie**, Reprinted by Adamant Media Corporation (2002).
24. Marx, K. and Engels, F., 1846, **The communist manifesto**, Contributor: Martin malia, Reprinted by Signet Classics (1998).
25. Merchant, B., 2015, **Can Public Places be Engineered to be Revolution-Proof?**, At <<http://utopianist.com/2011/04/can-public-places-be-engineered-to-be-revolution-proof/>> (accessed April. 25, 2015).
26. Moore, G. T., Tuttle D. P. and Howell, C. S. (eds.) 1985, **Environmental design research directions**, process and prospects, Praeger Special Studies, New York.
27. Parsi, H., 2002, **Cognition Content of Urban Space**, Journal of Fine Arts, , No.11 , pp. 41-49. (*In Persian*)
28. Rapoport, A., 1977, **Human Aspects of urban form: Toward a man, environment approach to form and design**, Pergamon, Oxford.
29. Sanderson, SK, 2006, **Reforming theoretical work in sociology: A modest proposal**, Perspectives, 28:2.
30. Setha M. and Low. A., 2000, **On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture**, University of Texas Press.
31. Shangapour, S., Hosseini, S. and Hashemnejad, H., 2011, **Cyber Social Networks and Social Movements**, Global Journal of Human Social Science, Vol.11, No.1, pp.1-15 At <http://globaljournals.org/GJHSS_Volume11/1_Cyber_Social_Networks_and_Social_Movements.pdf> (accessed April. 25, 2015).
32. Smith, C., 2003, **Whose Streets?: Urban Social Movements and the Politicization of Space**, At <<http://www.bp.com/statistical review>> (accessed April. 25, 2015).
33. Soja, E., 1989, **Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theor'**, Verso Press.
34. Soja, E., 2010, **Seeking Spatial Justice**, University of Minnesota Press.
35. Tonkiss, F., 2009, **space the city and social theory**, translated by: Parsi, H. and Aflatouni, A. Tehran University Publication. (*In Persian*)
36. Turner, A., 2007, **From axial to road-centre lines: a new representation for space syntax and a new model of route choice for transport network analysis**, Environment and Planning B: planning and Design, Vol. 34, No. 3, pp. 539-555.